

ՀԱՆՈՍՈՒԹԻՒՆ

Պապիր:

ԲԱՆԻ որ անծանօթ էր թուղթ շինելու հիմակուան դիւրին կերպը, որով այդ գեղեցիկ գիւտը սովորական բան մը դարձած է, բնականապէս հիները շատ դժուարութիւն կը քաշէին՝ որ և իցէ երկասիրուն կի՞ ականդ մը յետնոց ականդելու, և իրենց վեհ մտածութեցը բուական չէին քանի մը մարմարին քարերու ու մետաղներու ողորկ երեսները. այլ իրենց մտածուեցը համեմատ առատ ու անմաշելի նիւթ մ'ալ հարկաւոր էր: Բայ գեղեցիկ ու անհրաժեշտ հարկը ստիպելով զիրենք, մանաւանդ թէ մղելով՝ այլ և այլ նիւթեր առին իրենց գործածութեանը. կէս մը ողորկած շիտակ քարեր կ'առնէին ու վրանին գրեր կը փորագրէին. կէս մը կաւի վրայ գրեր փորելով ու կաւը արևու կի՞ կրակի դիմացը կը դնէին որ չորնայ ու պնդանայ: Բաց ասոնցմէ՝ մոմով կի՞ ուրիշ աս տեսակ նիւթով մը պատած բարակ տախտակներ և փղոսկրէ կամ մետաղէ թիթեղներ կը գործածէին. թող փղի և ուրիշ կենդանեաց աղիքը, թէպէտ և հնութեանց որ և իցէ անուանի թանգարաններն ալ ասոր օրինակ մը չունին, և կաշիներու գործածութիւնը, որոնց վրայ կը գրուէին հրովարտականքն ալ: Բոնցմէ զատ թէպէտ քանի մը տեսակ ծառերու տերևներուն վրայ ալ կը գրէին՝ որ մեր թղթին ամենէն աւելի կը մօտենար, ու հին ատենի թուղթը կրնար ըսուիլ. բայց Եգիպտոսի պապիրը ամենէն ընտրելագոյնն ո՞նախապատիւն էր, և ուր որ ասոր գործածութիւնը մտնէր՝ ուրիշ որ և իցէ կերպերու գործածութիւնը կը դադրէր, բայց ի մագաղաթէն, որ մինչև հիմա ալ քանի մը տեսակ գործածութեանց համար պապիրէն ալ ընտրելի կը սեպուի: Հիմա հոս պապիրին վրայ խօսինք, ուրիշ անգամ մ'ալ մագաղաթին վրայ առիթ կ'ունենանք խօսելու:

Պապիր անունը չէ թէ բոյսին միայն կը տրուի, այլ և անոր կեղևին, զորն որ գրի կը գործածէին. անոր համար այս թղթով շինուած գալարներն ալ պապիր կ'ըսուին: Սուրբ գրոց մէջ շատ տեղ, ինչպէս Սովսեսի պատմութեան մէջը՝ այն տեղն որ մօրը շինած կողովը կը ստորագրէ, յունարէնը Բաբիրոս բառը գործածած է կողովին նիւթին համար. ուր որ մեր նախնիք դրած են՝ «Բաբիրոս նորա տապանակ պարտեայ», թերևս անոր համար որ պապիրն ալ պարտուի տեսակ է:

Պապիրը հին ատեն Եգիպտոսի ափանցը վրայ կը բուսնէր. թէպէտ և հիմա շատ քիչ կը գտնուի հոն: Բայ վկայութեան Ստրաբոնի՝ Հնդկաստանի մէջ ալ առաջ կու գար ատ բոյսը, ու Եգիպտոսի պապիրին հետ ամենեւին նոյն էր. իսկ Ռիկիլիայի պապիրը, որ ինչպէս հաւանական կ'երևայ՝ թուղթ շինելու ալ կը գործածուէր, քիչ մը տարբեր էր մէկալ տեսակներէն: Երևելեան ու արևմտեան ազգերէն շատերն ալ եգիպտացոց պէս պապիրը թղթի տեղ կը գործածէին: Երոզոտոս բուն եգիպտացոց բառովը ասոր Վիլլոս կ'ըսէ. և անշուշտ յունաց Վիլլոն բառը ասկից ելած է՝ որ գիրք կամ ծառէն ըսել է: «Բոլ կ'իմանանք, կ'ըսէ Վոմար, թէ աշխարհքիս ամենէն առջի գրքերը երբ, ինչ կերպով և ուր սկսեր են»:

Եւ թէպէտ ստոյգ գիտենք որ այսչափ հին ժամանակի գիւտ է պապիրին թղթի տեղ գործածուիլը ու Եգիպտոս գտնուած է, բայց երբ սկսելուն վրայ մատենագրաց մէջ մեծ հակառակութիւն կայ: Երևելին Սարոն Սեծին Ղեքսանդրի Ղեքսանդրիա քաղաքը շինելէն ետքը կը սեպէ աս գիւտը. բայց իրեն սխալմունքը յայտնի կ'երևայ Պլինիոսի ըսածէն. որովհետև այդ մատենագիրը Լասսիոս Հեմինաս անունով հին տարեգրի մը վկայութիւն կը բերէ, որ կը յիշատակէ թէ՛ Վոմարի գերեզմանին մէջէն, որ ի Սեծէն Ղեքսանդրէ

300 տարի առաջ էր, իրեն հետ թաղուած պապիրէ մատենաներ գտնուեր են՝ իր մահու ընէն 535 տարի ետքը : Լըրոգոտոս ալ, որ նմանապէս Ղեքսանդրէն դար մը առաջ է, կը պատմէ թէ իր ժամանակէն շատ առաջ՝ վաճառականութեան մեծ նիւթ մըն էր պապիրն ու գրի կը գործածուէր : Բայց թէ ուր գտնուեր է ատ գիւտը՝ Խիոգորոսի ըսածին նայելով՝ նախ և առաջ Սեմիիս սկսած է . այլ սակայն (Թեբէի գետնադամբաններուն մէջ գտնուած մուսիայից աւելի հնագոյններուն վրան տեսնուած պապիրներէն հաւանական կը կարծուի թէ (Թեբէի մէջ հնարուած է . որովհետեւ (Թեբէն, իբրեւ մայրաքաղաք Լեգիպոսի, Սեմիիսէն շատ առաջ էր :

Պապիրին գիւտը այսպէս հին ըլլալուն՝ աշխարհքիս մէջ հիմա գտնուած ամենէն հին ձեռագիրներն ու պապիրի վըրայ գրուած են : Սուրբ () գոստինոսի (Թղթերուն մէկ ձեռագիրն որ պապիրի վըրայ գրուած է՝ կ'ըսուի թէ տասնըմէկ դարու ձեռագիր է : Իսկ Սոնֆոքոնի կարծեացը նայելով՝ Ժանօթ ձեռագիրներուն մէջ ամենէն աւելի հինը Սենետիկ պահուած սրբոյն Սարկոսի Բէտարանին ձեռագիրն է, որ գոնէ Վրիտտոսի չորրորդ դարուն գրած կ'երևայ ու նոյնպէս պապիրի վըրայ է . բայց Սոնֆոքոնէն ետքը՝ Հերքուլանոն քաղքին մէջ ուրիշ աւելի հին պապիրի վըրայ գրած ձեռագիրներ գտնուեցան :

Բայց պապիրներուն վըրայ անշուշտ պահուած է եգիպտացւոց պատմութենն ու գիտութեանցը բովանդակութիւնը, որոնց մեծ հետաքրքրութեամբ կը փափազին եւրոպացի գիտուն մարդիկ : Լըրոգոտոս իրենց ակնկալութիւնը ի զուրէն . որովհետեւ քանի մը հին մատենագիրներու ըսածները աս խօսքին ճշմարտութեանը կը վկայեն : Լղեմէս Ղեքսանդրացին կ'ըսէ թէ Լեգիպոսի հին քուրմերը պարտաւորուած էին գլխաւոր քառասունուերկու որոշեալ գրքեր կարգացած ըլլալու . որոնց մէջ կային եգիպտացւոց աստղաբաշխութե, տիեզերագրութեան, աշխարհագրութեան

ու չափերուն վրայ գրուածքներ : Լմանապէս Խիոգոր Սիկիլիացին եգիպտացւոց մէջ աստղաբաշխութիւն գտնուիլը կը ցուցնէ . և ուրիշ հին մատենագիրներ ալ անոնց բանաստեղծութիւնն ունենալը : Իսկ պատմական յիշատակաց գալով՝ թողունք շատ մը ուրիշ պատմագրաց վկայութիւններն ու Լըրոգոտոսինը միայն յիշենք որ կ'ըսէ թէ եգիպտացի քուրմերը պապիրի վըրայ գրուած Սեսոստր թագաւորէն առաջ եղած իրենք հարիւր երեսուն թագաւորներուն ցանկը ցցուցեր ու կարդացեր են իրեն : Բայց թէ և այս ցանկալի գրութիւններու տեղն անհարկաւոր ու պզտի բաներ ալ գրուած ըլլային պապիրներուն վըրայ, ի վերայ այսր ամենայնի գոնէ Լեգիպոսի ճշմարիտ լեզուին վրայ անոնցմով տեղեկութիւններ կրնայինք ունենալ :

Յոյնք ալ կը գործածէին պապիր . և Լեգիպոսի տիրելէն ետքը՝ պապիրին գործածութիւնը շատ յաճախեց իրենց մէջ . և թէպէտ պատտաւի ու մագաղաթի վըրայ ալ սկսած էին գրել, բայց մեծագոյն մասը պապիր կը գործածէին . և անշուշտ աս ատենն է որ յոյնք Լեգիպոսի մէջ յոյն գրերով պապիրներու վըրայ գրութիւններ թողեր են . որովհետեւ աս դարուս սկիզբները հոն այս գրով հետաքրքրական պապիրներ շատ գտնուեցան : Ինտրայի բրիտանական մուսէոնին մէջն գտնուած մէկ յունագիր պապիրը՝ ինչպէս որ կը կարծուի Վրիտտոսէ հարիւր երեսունը հինգ տարի առաջ գրած է և եգիպտացի լեզուէ վաճառականութեան վերաբերեալ հատուածի մը թարգմանութիւն է, որուն պապիրի վըրայ գրուած բնագրին մէկ ձեռագիրը Փարիզ ու մէկալը Պերլին է : Եւ յոյն մուսէոնին մէջ ուրիշ յունարէն իրարու կարած թերթերով պապիր մ'ալ կայ, որ սաղմոսին մէկ մասը կը բովանդակէ ու Լեգիպոսիէն եկած է :

Երբօրանոյի մէջ գտնուած պապիրին առատութենէն կրնայ իմացուիլ Խտալիայի մէջ ալ որչափ յաճախած ըլլալը : Ստիոգորոս Զ դարուն սկիզբները թըղթի մը մէջ յիշելով (Թեոգորիկոսի պա-

պիրին մաքսը թեթեւեղնելը՝ ուրախա-
կից կ'ըլլայ աշխարհի, ու պապիրը իբրեւ
ամենահարկաւոր ու խիստ գործածա-
կան բան մը կը յիշատակէ։ Այսպէս մինչ
էն ժամ ու ժառար խտալիա, ինչպէս նաև
ուրիշ աշխարհներ ալ, պապիրի գործ-
ածութիւնը տեղի ինչուան որ Ասիայէն
բամբակի թղթին կիրառութիւնը մը
տաւ։ Աստուծոյ քաղաքը։ Յարութիւն
Բ պապին գրած մէկ կոնդակը կը պա-
հուի ժառարուն՝ պապիրի վրայ։

Արքայանոյի աւերակներուն մէջի գը-
տուած պապիրները ընդհանրապէս բո-
լոր ածուխ ու մոխիր դարձած են։ Հնա-
գէտք մեծ ու անտանելի աշխատանքնե-
րով զանոնք կը կարդան։ Բայց մեղք որ
այնչափ աշխատութեանց արժանի բան
մը չեն կրցած գտնել մինչև հիմա։ Ասկ
ուրիշ եգիպտացի, լատին ու յոյն պա-
պիրները հիմա բոլոր Աւրոպայի թան-
գարաններուն ու գրատուններուն մէջ
ցրուած են։ Այստեղի եգիպտական
թանգարանին մէջ հարիւր քառասունը
եօթը պապիր կան, կէս մը յունական,
կէս մ'ալ այբուբենական ու սրբագիր
տառերով։ Ոմանք ալ երկլեզու են։
Այստեղի ալ այբուբենական տառե-
րով պապիր մը կայ, որուն վրայի գը-
րուածքէն հանելով Շամիօլիոն՝ կ'ըսէ
թէ Փսամետիկոսի թագաւորութեան եր-
կոտասաներորդ տարին գրուած ըլլայ,
որ Վրիստոսէ 640 տարի առաջ կ'իյնայ։
Փարիզու ու թուրինի հաւաքմանց մէջ
ինչուան Այստեղի Վարեհի ժամա-
նակներէն մնացած պապիրներ կը գըտ-
նուին։ Վաղղիացուց Արիպտոսի վրայ
ըրած արշաւանացն ատեն այն ուսում-
նականաց հետաքննութեամբ շատ պա-
պիրներ գտնուեցան, որոնց ոմանք մեծ
յարգ ունին այլ և այլ կողմանէ։

Տեսնենք հիմա թէ ինչ կերպով
թուղթ կը շինէին պապիրէն։ Հիները
թղթի համար բոյսին նուրբ համակեդ-
րոն կեղևները կը գործածէին, որոնք
պատած են բոյսին եռանկիւնի բունին
վրայ, և ասոնք քանի որ կեղրոնին կը
մօտիկնան՝ այնչափ լաւ ու բարակ կ'ըլ-
լան։ անոր համար աս վերջինները կը

կտրէին որոշեալ երկայնութեամբ մը,
ու քովէ քով կը շարէին կարգ մը տախ-
տակի մը վրայ և ուրիշ կարգ մ'ալ նոյն
պէս՝ խաչաձև դրուած առաջինին վրայ,
այնպէս որ բաւական թանձրութեամբ
թերթ մը կ'ըլլար, զորն որ լաւ մը ճըղ-
մելէն ետքը՝ արեւուն դիմաց կը չորցը-
նէին, ու վերջը խեցիով կամ կարծր ու
ողորկ նիւթով մը կը յղկէին։ շատ շատ
քսան հատ այս թերթերէս իրարու
կպցնելով՝ գալար մը կը շինէին։ Աս-
լարին լայնութիւնը ըստ երկայնութե-
ան շերտերուն կ'ըլլար։ ասելի լայնը
գրեթէ տասուիրեք մասնաչափ լայնու-
թիւն կ'ունենար։ Իսկ սովորականը
տասը։ Այնոց երկայնութիւնը միակերպ
չէ։ Գաղղիացիք Արիպտոսի մնամիայնե-
րուն պատանաց մէջէն ամենագեղեցիկ
պապիրի գալար մը գտան՝ քսանութը
ոտք ու չորս բլթաչափ երկայնութեամբ։
Բայց Վլինիոսի ըսած կերպին նայելով,
որչափ ուզես՝ այնչափ այդ թղթին եր-
կայնութիւնը կրնաս աւելցնել։

Այսլարներուն վրայի գրուածքը սին
սին կամ թէ ըսենք էջ էջ է, ու մէջ-
տեղէն սև գծով մը իրարմէ բաժնուած։
տողերուն լայնութիւնը եօթը ու թը մատ
է՝ ուղիղ գծով գրած։ և երբոր դիմացի
էջը կ'անցնի գրուածքը՝ միշտ սև գծով
մը բաժնուած է առաջինէն ու անոր
դէպ 'ի ձախ կողմէն կը սկսի։ որով կ'ի-
մացուի թէ եգիպտացիք ալ աջէն դէպ
'ի ձախ կը գրեն եղեր, ինչպէս որ Ա-
րոգոտոս ալ կ'ըսէ։ Այս պապիրներուն
ամէնն ալ սին սին գրուած ու միա-
կերպ ըլլալէն զատ՝ տողերուն սկիզբն
ալ երբեմն կարմրագեղով գրուած է,
որ անշուշտ իրենց գլխագիրերն են։ Բայց
գրուածքին ամբողջութիւնը սև գրով է։
Այնք երկու տեսակ տառով գրած են,
այսինքն սրբագիր ու այբուբենական
նշանագրերով։ սրբագիրները ընդհան-
րապէս ամէն ձեռագիրներու վրայ կը
տեսնուին, բայց շատ յաճախած չեն։
ընդհանրապէս պապիրներուն մեծ մա-
սը այբուբենական տառերով գրուած են։
Բայց կան նաև ամբողջ սրբագիր տառե-
րով գրուածներ։

(Ի)Վէպէտ հին մատենագիրներ կ'ըսեն թէ պապիրի լաւագոյն տեսակն է ճերմակագոյն լաւ ողորկածը, որուն վրայ ամենադիւրաւ կը գրուի, բայց մինչև հիմա գտնուած պապիրէ գրուածներուն ամենէն աւելի ճերմակագոյնները դեղնի զարկած են, ու որչափ ալ ողորկ ըլլան՝ միշտ խորտուբորտ են. անոր համար շատ զարմանալու բան է որ ինչպէս անանկ մաքուր ու ձեւաւոր գրեր կըցեր են աւտոնց վրայ հանել. կ'երևայ թէ աս գրերը եղեգէ գրչով կը գրէին, և շիտակ գծեր քաշելու համար ալ քանոն կը գործածէին: Պապիրներու մէջ նկարներ ալ կը գտնուին, որոնք նոյն եղեգէ գրչով գրած են՝ ինչ որ գրերը. և ասոնք շատ ճարտարութեամբ, մաքրութեամբ ու մեծ ճշդութեամբ քաշուած են, մանաւանդ կենդանեայ նկարները: Եւսպիսի ուրուագիծ նկարներ, որ Լագիպտոսի գետնադամբաններուն ու քանի մը չմնացած յիշատակարաններու վրայ ալ կը տեսնուին, ուրիշ տեղ չեն գտնուիր:

Սուրբապից մէջէն շատ անգամ պապիրներ կը գտնուին, որոնք անարատ մը նացած կ'ըլլան. ասոնք մուսիային պատանայը քսաներորդ ծրարին մէջ գրած կ'ըլլան, ուստի պէտք է աս քսան ծրարը քակել որ գտնուին: (Ի)Վէպէտ ընդհանրապէս արանց և կանանց մուսիայից մէջ ալ կը գտնուին պապիրի գալարներ, բայց աւելի արանց, և երկու ազդրներուն մէջտեղի միջոցը գրուած կ'ըլլան, երբեմն ալ թւին տակ: Բայց աս գալարները բանալու ատեն մեծ զգուշութի պէտք է բանեցընել, ինչու որ շատ չորցած ու դիւրաբեկ են. սակայն 'ի վերայ այս ամենայնի յիշաւի հիանալու արժանի է որ այնչափ հին բաները, յետ այսչափ դիւրաբեկ ըլլալուն՝ մինչև հիմա ամբողջ պահուած են, ու դիւրաւ կրնան բացուիլ և առանց պակաս բաւի կամ տողի մը օրինակուիլ. ինչպիսի համեմատութիւն հերքուլանոյի պապիրներուն հետ, որ ինչպէս վերն ըսինք՝ մեծաւ աշխատութեամբ, ան ալ ոչ միշտ կամ գոնէ ամբողջութեամբ չէ, հազիւ կրնան կարգացուիլ: Հնդկաս-

տանի մէջ գտուած պապիրներն ալ շատ անարատ ու ամբողջ մնացած են իրենց գոյներովն ու ոսկէզօծումներով. ասոնց մէջ շատին գրերը փոխանակ անմիջապէս բուսական նիւթին վրայ գրուած ըլլալու, առաջ նոյն կեղևները իւղային ներկով մը ծածկած են և ոսկուով պատած զանազան զարդերով. յետոյ վրան ջնարակի պէս՝ խժային թանաքով մը գրած: Եւսպիսի պապիր մը կը գտուի նաև մեր թանգարանին մէջ Գալիլէոսուած լեզուով գրած՝ որուն վրայ ուրիշ անգամ կը խօսինք:

Պապիրի ցօղունը հիմա Լագիպտոս շատ քիչցած է. ու միայն համիադի մօտ Ենշալէհ լճին քովերը կը գտնուի: Լագիպտոսիք խիստ հին ատենէ 'ի վեր աս ցօղունը կ'ուտէին. իսկ իրենց քուրմերը պապիրէ կօշիկ կը հագնէին: Պապիրէ նաւերու պարաններ ու առագաստներ, ինչուան նաև նաւակներ ալ կը շինուէին. ինչպէս նաև անկողնի ծածկոյթ ու սփրիդ ալ:

Ա. Ճ.

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ՃԱՐՏԱՐՈՒԹԻՒՆ

Մեծած կենդանիներէն օգուտ հասնեալ միւրոցներ.

Ա. Ընդհանուր գիտելիք և երկրագործական վրայ:

Եւրոպայի գիտնէ թէ արեւելք որչափ ետեւ է հիմակուան եւրոպացւոց յառաջադիմութենէն ըստ ամենայն գլխոյ՝ այնպէս որ գրեթէ համեմատութիւն մը ընելը իրաւամբ ծիծաղելի բան կ'երևայ իմաստնոց առջին, անոր համար զարմանալու բան չէ թէ որ նաև սովորական երեցած արուեստներու և ճարտարութեանց մէջն ալ շատ ետեւ ըլլայ և տնտեսական ճարտարութեանց ալ քանի մը մասերուն և ոչ իսկ գաղափարը ունենայ. աս ետքիններուս կարգէն է կենդանեաց սատակները բանի բերելու